

Een anti-oorlogsmuseum in een eeuw van oorlogen

LEO SALEMINK

Ernst Friedrich en zijn museum

Volgens een telling van de VN zijn er op dit moment – na eeuw vol oorlogen – meer dan 65 anti-oorlogsmusea in de wereld. Duitsland (8) en Japan (18) zijn sterk vertegenwoordigd, maar ook Vietnam, Kenia en zelfs Oezbekistan komen op de lijst voor.

Het allereerste anti-oorlogsmuseum ontstond in 1925 te Berlijn als reactie op de Eerste Wereldoorlog. Het bestaat nog steeds.

De twintigste eeuw was eeuw van oorlogen en dus van ongekende massaslachtingen. Alleen al in de twee wereldoorlogen stierven in totaal minstens 65 miljoen mensen, vooral jonge mannen in de bloei van hun leven. En tot in onze tijd blijft oorlog een dagelijks verschijnsel. Zo dagelijks dat veel mensen het als een natuurverschijnsel over zich heen laten komen of – sterker nog – het op tv als een spannende film volgen.

Als reactie hierop ontstond al vroeg een pacifistische beweging die als een morele schaduw van het strijdgevoel allerlei initiatieven ontplooidde. Eén daarvan is het oprichten van anti-oorlogsmusea geweest. Afgezien van een halfslachtige voorloper in Luzern, is het Anti-Kriegsmuseum in Berlijn uit 1925 het eerste in zijn soort. Later volgen er meer en na de Tweede Wereldoorlog nog veel meer.

In Nederland kennen we vanaf 1913 het Vredespaleis in Den Haag, maar een echt anti-oorlogsmuseum is er opvallend genoeg nog steeds niet. Het 'Museum voor Vrede en Geweldloosheid' is vanaf 1995 actief bezig zoiets op te zetten, maar is tot nu toe niet veel verder gekomen dan het verzorgen van overigens zeer waardevolle reizende tentoonstellingen. Verder zijn de druk bezochte herinneringscentra in Vught en Westerbork – zeker in hun educatieve programma's – behoorlijk pacifistisch.

Als een soort spiegel van een eeuw van oorlogen en vaak ook als voorbeeld voor andere musea, volgen we het ontstaan en de ontwikkeling van het 'kleine museum met een grote boodschap' in Berlijn.

Een charismatisch pacifist

De oprichting en inrichting van het Anti-Kriegsmuseum anno 1925 is in hoge mate het werk van één persoon, Ernst Friedrich, een bijzondere man.

Friedrich was actief in de Duitse arbeidersbeweging van voor de

Eerste Wereldoorlog en in 1914 – bij het uitbreken van de oorlog – is zijn keuze duidelijk: hij weigert dienst en wordt opgesloten in een inrichting. In 1918 is hij actief betrokken bij de Spartacusopstand en leert daarbij onder andere Rosa Luxemburg kennen. Maar Friedrich voelt niets voor het communistische experiment en het Russische voorbeeld. Hij verafschuwt Lenin evenzeer als de paus! Veel meer is hij een anarchistische pacifist met bijna 'hippie-achtige' trekjes. Zo woont hij in een commune en ziet hij vooral in jongeren de revolutionaire kracht ('*Vertrouw niemand boven de dertig*').

Hij is een voorstander van directe en spontane actie zoals het plakken van muurkranten en het uitdelen van anti-oorlogs-kerstkaarten onder het winkelende publiek. En in de Friedrich-bijeenkomsten wordt samen gekookt, samen muziek gemaakt en voert men na het voordragen van gedichten eindeloze politieke discussies. Hij benadrukt het '*sichselbst revolutionieren*' als beginpunt van maatschappelijke verandering.

Leo Salemink is freelance historicus en o.a. werkzaam bij WoltersNoordhoff en de LOI.

Der Stolz der Familie: (Eine „interessante“, gestellte Photographie).

L'orgueil de la famille: (Une photographie „interessante“ posée).

Der Stolz der Familie: (Die Kehrseite des Bildes, einige Wochen später).

L'orgueil de la famille: (Le revers de la médaille quelques semaines plus tard)

Uit 'Krieg dem Kriege'.

Vandaar dat ook thema's als 'Liebe ohne Folgen' en natuurvriendelijke landbouw besproken worden. Rond 1920 heeft hij flink wat ahang in Berlijn en andere grote steden. Bindende factor is daarbij het blad *Freie Jugend*. Zijn achterban is overigens zwak georganiseerd. Veel in de beweging draait om de charismatische Friedrich. 'Een fanaticus, maar geen dogmaticus', zoals hij later door een goede vriend is getypt.

Beeldmateriaal tegen de oorlog

Ondertussen is de altijd actieve Friedrich bezig een verzameling aan te leggen van beeldmateriaal uit de Eerste Wereldoorlog. Via oproepen in kranten en tijdschriften verzamelt hij de vreselijkste foto's van verminkte soldaten, executies, hongerige kinderen, smoezelige veldborden en nog veel meer. In 1924 publiceert hij dit materiaal in zijn fotoboek *Krieg dem Kriege* en dit boek slaat direct aan. Vooral zijn manier van presenteren is opmerkelijk en provocerend: bijna steeds plaatst hij twee foto's naast elkaar; de ene geeft de officiële

le/nationalistische visie weer, de andere brengt de meestal gruwelijke en soms bijna walgelijke werkelijkheid in beeld. En dat gaat pagina's lang zo door, soms met cynisch commentaar: 'Met God voor keizer en vaderland uit elkaar gerukt'. Een simpele maar 'gouden' vondst. Veel later is de zeggingskracht van de foto's uit dit boek vergeleken met de tv-beelden van de oorlog in Vietnam. Ook die schokten de wereld en hadden grote invloed op de publieke opinie.

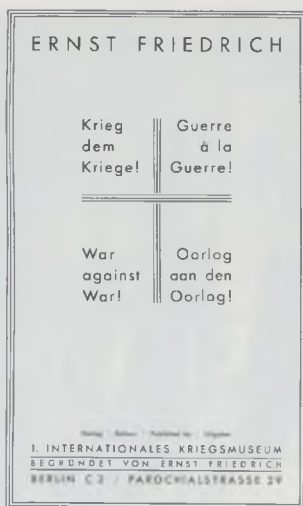
Met behulp van allerlei vakbonden en vredesorganisaties wordt het – in vier talen uitgegeven – boek niet alleen in Duitsland verspreid, maar ook in de rest van Europa. En heel veel later – in de zeventiger jaren – komt er in Amerika een herdruk als ondersteuning van de Vietnam-beweging. Ook verschijnen er in die tijd een Chinese en een fraai verzorgde Japanse uitgave. Er zouden tot nu toe zo'n 400.000 exemplaren gedrukt zijn in totaal veertig talen, volgens opgave van een kleinzoon van Friedrich.

Het basismateriaal van het boek vormt ook de kern van het in 1925 door Friedrich opgerichte 'Erstes internationales Anti-Kriegsmuseum' in Berlijn. Friedrich zag het juist als Duitser als zijn plicht om in een land met zoveel oorlogsmonumenten ook een 'monument voor de vrede' op te richten.

Hij richt zich in dit museum sterk op jongeren, immers: 'Ein Gespenst geht um in Europa. Das Gespenst der Jugend'.

Zelfs kinderen krijgen zijn speciale aandacht. Zo richt hij in het museum een speciale sprookjeskamer in en legt hij een verzameling van oorlogsspeelgoed aan. Op speciale kindermiddagen wordt dit alles besproken en soms in actieve vorm door middel van toneelstukjes uitgebeeld.

Afgezien van de grote hoeveelheid foto's uit *Krieg dem Kriege*, zijn er ook tastbare museumstukken zoals helmen (gebruikt als bloempot), menukaarten van generaalsetentjes, zakdoeken met krijgshaftige taal, gipsen afgietsels van halve armen etcetera. Ook is in het museum

'Arbeiter-Kunst' tentoongesteld, zoals van Otto Dix en Kathe Kollwitz, met wie Friedrich innig bevriend was. Verder worden er lezingen gehouden over puur politieke onderwerpen, maar ook over seksualiteit, kunst, vegetarisch leven en nog veel meer. Humor zag Friedrich ook als een belangrijk wapen in de strijd tegen militarisme. Zo stond bij de ingang een bordje met de tekst: *'Entree: voor mensen 20pfg. Soldaten hebben vrije toegang'*.

Als we dit museum achteraf met een moderne museale blik bekijken dan was het – zeker voor die tijd – verrassend modern qua opzet: sterk visueel, tastbare voorwerpen, direct en eenvoudig taalgebruik, activerend en multifunctioneel. Met dit alles wilde Friedrich niet alleen afschrikken en herinneren, maar ook opvoeden en alternatieven aanbieden.

Anti-oorlogsmuseum en nationaal-socialisme

Met de opkomst van Hitler en zijn nazi's komt het vredesmuseum steeds meer in de problemen. Talloze processen en verdachtmakingen brengen Friedrich steeds weer in een moeilijk parket. Maar de rechtszaken werken averechts of zoals Friedrich het zelf achteraf uitdrukte: de akoestiek in de zalen was goed, ik kon er goed mijn ideeën ten gehore brengen en de volgende dag stond het ook nog in de krant. Uiteindelijk komt het in 1933 tot een bestorming van het museum door een doldrieste horde SA-mannen. Voortaan is het een SA-clublokaal met in de kelder een martelruimte.

Gelukkig heeft Friedrich van tevoren zijn unieke verzameling foto's en voorwerpen in veiligheid gebracht bij vrienden en hij weet zijn verzameling het land uit te smokkelen. Zelf belandt hij in de gevangenis, hij wordt gemarteld maar weet toch – waarschijnlijk onder druk van buitenlandse krachten – nog in 1933 het land te ontvluchten. Ondertussen was hij door Zweedse pacifisten officieel voorgedragen voor de Nobelprijs voor de Vrede. Tevergeefs overigens.

Het eerste anti-oorlogsmuseum lijkt te zijn gesneuveld. Maar dan kent men Friedrich niet! In ballingschap zet hij zijn levenswerk zoveel mogelijk voort, juist ook nu met de constante oorlogsdreiging. In België lukt het hem met behulp van vakbonden en vredesgroepen zijn museum om te zetten in een reizende tentoonstelling. En met behoorlijk succes. Zo bezoeken in Gent meer dan 6.000 mensen zijn tentoonstelling waaronder ook soldaten. Zo blijft het Anti-Kriegsmuseum ook buiten Duitsland voortleven.

Als België door de Duitse legers onder de voet wordt gelopen, vlucht hij naar Frankrijk. Zijn vriendin Ella kan niet ontkomen en sterft in Auschwitz. In Frankrijk wordt fanatiek jacht gemaakt op de prominente Duitse antifascist. Uiteindelijk sluit de pacifist Friedrich zich aan bij het

gewapende verzet en zoals altijd stort hij zich vol overgave in de strijd, onder andere bij het redden van zeventig joodse kinderen uit een tehuis.

Na de Tweede Wereldoorlog

Na de oorlog is het een tijd stil rond Friedrich en zijn museum. Pogingen om het opnieuw op te richten op de puinhopen van de Gedächtniskirche, midden in Berlijn, mislukken. Politieke tegenwerking in deze tijd van Koude Oorlog en weinig zakelijk optreden van hem zelf liggen hieraan ten grondslag. Friedrich blijft in Frankrijk wonen en is vooral actief in het opzetten van verzoeningsactiviteiten tussen Franse en Duitse jongeren. Hij voelt zich meer en meer Europeaan, ook al neemt hij officieel het Franse staatsburgerschap aan. Als uitvloeisel daarvan koopt hij een stuk van een eiland in de Seine en maakt daarvan onder de naam van 'Ile de la Paix' een pacifistisch ontmoetingscentrum voor jongeren. Dat Willy Brandt hem in 1965 bij een bezoek aan Parijs uitdrukkelijk wenst te ontmoeten, moet hem ongetwijfeld goed gedaan hebben. Want juist in deze jaren beginnen hem steeds meer financiële zorgen te kwelen en wordt de gezondheid van zijn vrouw steeds slechter. Samen met de Koude oorlog en de oorlogen in het Midden-Oosten leiden deze problemen bij Friedrich tot verbittering en depressies.

Ernst Friedrich ontmoette Willy Brandt in 1965 in Parijs.

Het huidige Anti-Kriegs-Museum, Brusselerstrasse 21 in Berlijn met helemaal rechts Tommy Spree (kleinzoon van Ernst Friedrich). Website: www.anti-kriegs-museum.de

'Als je iets wilt veranderen, gebruik dan niet je spieren, maar je hersens' zegt hij tegen zijn kleinzoon. Maar politieke leiders denken daar anders over.

Mei 1967 komt er een eind aan zijn leven, 72 jaar oud en moegestreden. Daarmee lijkt ook zijn Anti-Kriegs-museum definitief ten einde, maar de geschiedenis verloopt anders.

Een nieuw museum

In 1982 besluit zijn kleinzoon Tommy Spree, een zoon van zijn dochter, tot heroprichting van het museum in West-Berlijn. Het is de tijd van de anti-kernwapendemonstraties. En de sfeer van de anti-Vietnambeweging hangt nog in de lucht, ook in Berlijn. Geheel in de traditie van zijn grootvader kiest Spree voor een 'irriterende' aanpak, onder andere door simpelweg de gruwelijkheid van oorlogen te laten zien. En nu niet alleen van de Eerste Wereldoorlog (de foto-verzameling van Friedrich in een 3-D presentatie), maar ook van de tweede en van de oorlogen in Vietnam, Afghanistan etcetera. Het museum wordt een actief onderdeel van de brede vredesbeweging van die jaren. Tegen atoomwapens en koude-oorlogsdenken, maar ook zijn er tentoonstellingen te zien over racisme, over chemische oorlogsvoering, over de Koerden en over oorlog en economie. En in de 'Peace

Gallery' is er een voorzetting van wat Friedrich ooit beoogde met zijn *Arbeiter-kunst* tentoonstellingen. Jonge kunstenaars kunnen er vanuit het motto 'kunst is vrij' hun kijk op de wereld uitdragen.

Inmiddels is er postuum steeds meer waardering ontstaan voor Friedrich als vredesopvoeder van de Duitse jeugd: er is een Ernst-Friedrich-Oberschule, een Friedrich-Promenade en op drie plaatsen in de stad zijn er herdenkingsplaquettes.

Ten slotte

Friedrichs museum ontstond in 1925 als reactie op de Eerste Wereldoorlog, de eerste 'moderne oorlog'. Daarna volgden nog vele moderne oorlogen, maar ontstonden ook even zovele vredesmuseum over de hele wereld en niet het minst in landen als Duitsland en Japan. In die landen vervullen deze musea een belangrijke rol in de 'vredesopvoeding' van de jeugd. Immers in de woorden van Friedrich: *'Meestal zijn het oude grijze mannen die een oorlog beginnen. Maar ze gaan niet zelf naar het front. Daarvoor gebruiken ze de bloedjonge mannen'*. En misschien wel daarom blijven in onze eigen tijd van oorlog in Irak en vijandelijkheden in het Midden-Oosten Ernst Friedrich en zijn museum in Berlijn een pijnlijke actualiteit behouden.

Literatuur en verder

Het beroemdste werk van Friedrich is *Krieg dem Kriege* (Berlin 1924). Vele heruitgaves o.a. Amerikaans editie *War against War* uit 1987). Het boek is op universiteitsbibliotheken wel te krijgen. Vaak is het dan een heruitgave of een compilatie, maar daarom niet minder bruikbaar. Omdat het in de eerste plaats gaat om de foto's, is zelfs de fraaie Japanse uitgave zeer bruikbaar (onder de foto's staat namelijk ook de oorspronkelijk Duitse tekst).

Verder is zijn autobiografische *Pacifist in Hitler-Duitsland* (Gent 1937) zeker voor een historicus de moeite waard, omdat hij hierin al scherp het nazisme ontrafelt. Vanuit wetenschappelijke hoek is het boek van U. Linse, *Anarchistische Jugendbewegung 1918-1933*, (Frankfurt am Main 1976) van belang omdat Friedrich hierin in een breder kader aan bod komt. Ook de speciale uitgave van *Europäische Ideen* (uitg. A. Mytze) 1977 Hef 29 is in dit verband de moeite waard ook vanwege de vele primaire bronnen en foto's.

Is men geïnteresseerd in vredesmuseum in het algemeen, dan kan men onder de naam van Prof. Van der Dungen (hoogleraar in Bradford) in elke catalogus het nodige vinden, bijvoorbeeld zijn bijdrage hierover uit 1999 in *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, Volume 2. En via internet is onder de trefwoorden 'peacemuseum' of 'peace education' het nodige te vinden.

De website van het Nederlandse Museum voor Vrede en Geweldloosheid is wellicht ook nuttig vanwege educatieve zaken (tentoonstellingen die te leen zijn met een sterke nadruk op de visuele invalshoek). Ook kan men natuurlijk de eigen website van het Anti-Kriegs-Museum in Berlijn raadplegen.

Het uitgesproken visuele karakter van Friedrich's werk en zijn onverbloemde taalgebruik, maakt dit materiaal zeer geschikt voor scholieren. In de les of als p.o zou men goed – à la de methode Friedrich (zie tekst) – foto's uit *Krieg dem Kriege* kunnen gebruiken. Als vorm van propaganda en antipropaganda bij het thema Eerste Wereldoorlog of interbellum. Maar ook breder: in het kader van de problematiek van 'oorlog en vrede' in het algemeen.